

PEREMEK – ROMA KISVILÁGOK

FOSZTÓ LÁSZLÓ

Királyok, papok, újságírók és az angol bárónő: romániai romák a posztszocialista nyilvánosságban*

1. Bevezetés

Ha valaki fellapozta a romániai újságokat 2003 őszén, könnyen jutott arra a következtetésre, hogy ez a periódus különösen mozgalmas időszak a romániai romák életében. Az ország figyelmét elsősorban két roma üzletember vonta magára, akik mindketten a romák királyának címezték magukat.¹ Az országos lapokból az olvasó megtudhatta, hogy augusztus végén Ilie Stănescu, a „Világon Élő Cigányok Nemzetközi Királyává” koronáztatta magát a román királyok koronázási templomában, ami nagy felháborodást váltott ki a többségi nyilvánosságban. Szeptember végén a másik roma király, a nagyszebeni Florin Cioabă adta férjhez kiskorú lányát, intenzív médiafigyelem közepette. Az esküvőt követően egy angol bárónő azzal vádolta meg a fiatal

* A szöveg alapjául szolgáló kutatás a „Civil társadalom és vallás” projekt része volt, amely a Max Planck Szociálintropológiai Intézet Posztszocialista Eurázsia részlegén zajlott (2003–2006) Chris Hann irányításával. Terepmunkát Kolozsváron és egy környékbeli faluban végeztem 2003 júniusa és 2004 szeptembere közt. A szöveg előző változatát bemutattam a Max Planck Intézetben, illetve a Martin Luther Egyetem (Halle-Wittenberg) Etnológiai Intézetében. Hozzászólásaikért hálás vagyok a résztvevőknek. Kőnczei Csillának is köszönettel tartozom segítségért és kritikus megjegyzéséért. Schneider Tibor és Kozák Gyula segített a felhasznált médiaanyag megszerzésében és indexelésében, Vasile Ionescu feljogosított az *Inforom* elektronikus hírlevél adatainak felhasználására.

¹ Mindketten egy partikuláris roma csoport tagjai, *kelderasok* (căldărari). Ez a csoport megtalálható Románia több régiójában és a világ sok más országában.

házasok szüleit, hogy megsértették a gyermekek jogait, házasságba kényszerítve őket. Az állami hivatalok közbeléptek és a fiatalokat elválasztották. Mindebből a mozgalmasságból keveset tapasztalhattam, mialatt egy Kolozsvár környéki romaközösség hétköznapijaiba merültem. Igaz, sajtótermékeket fogyasztottam több-kevesebb rendszerességgel, de a problémák, amelyek ezekben megjelentek, alig találtak valami visszhangra a romungrók körében, akik közt terepmunkámat végeztem. Mintha két külön világot alkotna egy lokális közösség nyilvánossága és az országos média, ennek ellenére azt gondolom, hogy azok a folyamatok, amelyek a lokális közösségekben érzékelhetőek, nem függetlenek az országos nyilvánosságban zajló vitáktól, még ha ezek a viták közvetlenül nem is jelennek meg a helyi nyilvánosságban.

Ebben az írásban az országos szintű sajtót vizsgálom, az említett két esemény médiavisszhangjára, pontosabban magukra a *médiaeseményekre* összpontosítva az elemzést. Azért beszélek médiaeseményekről, mert az eseményeket a média nem csupán bemutatja, hanem megalkotja őket és megteremti folyamatosságukat. Az elemzés során felhasznált adatok nem közvetlenül terepmunkám eredményei, hanem az eseményeket követően megjelent és sugárzott román nyelvű médiaanyagok (újságkivágások, rögzített tévé-viták és elektronikus hírlevelek), amelyeket mások segítségével is gyűjtöttem.² De értelmezésem nem függ az egyes sajtóanyagok valósághűségétől, „igazmondásától”, mert ezek a sajtórepresentációk önmagukban is kezelhetőek társadalmi tényekként. Közvetett (mediatizált) voltak azért sem zavaró, mert nem céloim itt a sajtóbeszámolók mögötti „igazi történetet” rekonstruálni, mint ahogyan nem szándékom az sem, hogy teljes képet adjak a romániai romák mediarepresentációjáról.³ Elemzésem fő célja, hogy rávilágítson a romániai nyilvánosságban zajló általános folyamatokra és problémákra, amelyek a romákról alkotott és forgalmazott mediarepresentációk mögött is rejlenek. Következtéseim is erre a szintre vonatkoznak: a romániai nyilvánosság poszt-

² Lásd 1. jegyzet. Az elemzésben nem használtam a romániai magyar sajtóban megjelent anyagokat. A romániai magyar sajtó egy relatív elszigetelt része az országos nyilvánoságnak, már a nyelvi határok miatt is. Másrészt a magyar nyelvű sajtó rendszerint gyéren és megkésve tudósított, akkor is többnyire a román kommentátorok véleményét visszhangozva. A médiaesemények alakításában nem vett számottevően részt.

³ Nyilvánvaló, hogy nem a teljes mediarepresentáció elemzéséről van itt szó, még csak nem is reprezentatív mintáról. A kiemelt példák elemzése éppen a más módszerekkel készült vizsgálatok eredményeit egészíti ki.

szocialista szerkezetváltozása folyamatban van, és a rendelkezésemre álló adatok alapján korai megjósolni, miként zárul majd le. A média romákról alkotott reprezentációja erősíti a kirekesztő folyamatokat a társadalomban, bár ez korántsem romániai sajátosság. A társadalmi kirekesztés problémáira nem lehet orvoslást keresni a nyilvánosság hiányában, vagy a média kiiktatásával; előrelépést is csak nyílt vita és folyamatos kommunikáció hozhat.

A tanulmányt a következőképpen tagoltam: először némi háttérinformációt nyújtok a roma királyok „hivataláról” a szakirodalom alapján és röviden bemutatom a Cioabă család királyi rangra emelkedését a rendszerváltást követően. A médiaesemények elemzésére térve először Ilie Stănescu megkoronázása, majd a Cioabă-lány esküvője körül kialakult médiavitákat elemzem. A médiaesemények bemutatását egy sor elméleti reflexió követi.

2. Roma királyok

Elméletileg le lehet választani nyilvános reprezentációkat a személyekről, és én ebben az elemzésben a nyilvánosságban megjelenő képekkel foglalkozom, nem a személyekkel, akikről ezek készültek. Az nyilvánvaló, hogy ezek a reprezentációk nem jöhettek volna létre a személyek hozzájárulása és aktív részvétele nélkül. A média számukra is hatalom forrása, de ennél is fontosabb, hogy a roma királyok úgy jelennek meg a médiában, mint egy szelesebb társadalmi és etnikai kategória reprezentánsai. Amikor a média rájuk irányítja a közfigyelmet, akkor a romániai romák egészét érintő problémák is felmerülnek, illetve felmerülhetnek. Mi több, a *romániai romáknak* mint társadalmi kategóriának megalkotása zajlik akkor is, ha csupán a roma királyok viselt dolgaitól hangos a média. Ezen társadalmi kategóriának a megalkotása (lásd romániai cigányok/romák) és nyilvános forgalmazása figyelmet érdemel egy olyan társadalom esetében, amelynek hivatalos nyilvánosságában hosszú ideig nem volt helye a romákról szóló beszédnek, illetve kizárta a romák közszereplését.

Sok félreértés és zűrzavar jellemzi a romániai roma királyokkal kapcsolatos nyilvános beszédet. Maguk a királyok is hozzájárulnak a zavar fenntartásához fényűző megjelenésükkel és grandiózus nyilatkozataikkal. Ezek a külsőségek elkápráztatják a hallgatóság egy részét, míg mások, és úgy tűnik ők alkotják a többséget, kritizálják vagy kigúnyolják a királyokat. A negatív viszonyulás magyarázható a romákkal szembeni makacs

előítéletekkel, de az a kérdés is felmerül, hogy a szocialista rezsim bukását követően miért jelentek meg ilyen hangsúlyosan az országos médiában a roma királyok?⁴ Mivel magyarázható a népszerűségük? Tagadhatatlan, hogy a romák egy része számára megtestesítik az önálló politikai cselekvés álmait, de a királyság intézményében benne rejlő hierarchikus feltevések, úgy tűnik, ellentmondanak a legtöbb roma csoport belső, autoritást elutasító éthosának. Ezek a vezetők mégis megjelentek, párhuzamosan a választott etnikai képviselővel, gyakran rivalizálva velük.

Ha történeti távlatban és különböző társadalmakban nézzük a cigány királyokra vonatkozó adatokat, akkor sem egyszerű meghatározni, milyen típusú vezetők is. A lengyel király alapított egy „A Cigányok Királya” címet valamikor 1636 és 1652 között. A titulus első két viselője feltehetőleg roma származású volt, de a későbbi királyok lengyel nemesek voltak. A hivatal pontos szerepköre bizonytalan, de ezek a nemesek többek közt az adószedés jogát nyerték el. Ez a hivatal nyilvánvalóan inkább a többségi társadalom érdekeit szolgálta, mint az alárendelt romákét.⁵

Lengyelországból vannak példák önjelölt „cigány királyok”-ra is. Ők az első világháború után léptek fel. Ezek a roma vezetők elnyerték a hatalmi intézmények elismerését a többségi társadalomban, mint akik képviselői a „cigányoknak”, mint olyan kisebbségnek, amit a többségiek többé-kevésbé homogénként képzeltek el. Ignacy-Marek Kaminski ezeket a későbbi királyokat nevezi *külső vezetőknek* (external leaders), szemben azokkal a *belső vezetőkkel* (internal leaders), akiknek hatalma egy-egy specifikus csoporton belül érvényesült, és akik elsősorban a közösség

⁴ Délkelet-Európában és Oroszországban a szocializmus idején is léteztek helyi „cigánykirályok”, de ezek a vezetők nem vontak magukra az illető országokban olyan nagy közfigyelmet és nem váltottak ki politikai vitákat, mint a romániai királyok a posztszocialista periódusban.

⁵ Erre a következtetésre jut Klímová-Alexander. (Klímová-Alexander, Ilona: The Development and Institutionalization of Romani Representation and Administration. Part 1. *Nationalities Papers*, 2004. 32.3. 599–629. Műtán áttekintette a romákkal kapcsolatos történelmi intézményeket különböző korokban és országokban, megkülönböztette a roma társadalom belső vezetési formáit azoktól az intézményektől, amelyeket a többségi társadalom hozott létre a „cigányok” adminisztrálására. Klímová-Alexander szerint ez a korai „cigányok királya” cím az utóbbiak közé sorolható (i. m. 602.). Klímová-Alexander azt is megjegyzi, hogy egynémely roma vezető is használt a többségi társadalomban szokásos nemesi címeket (gróf, herceg, vajda stb.), amelyeket homlokatként mutattak fel a többségi társadalom irányába (i. m. 607.).

belső ügyeiben rendelkeztek autoritással.⁶ A különböző roma csoportok és azok belső vezetői annyiban fogadták el vagy utasították vissza ezeket a királyokat, mint külső vezetőket, amennyiben ezek megkönynyítették a többségi társadalommal való ügyek intézését. Emellett a külső vezetők jelenléte elősegítette a roma csoportok belső hatalmi szerkezetének kendőzését is. Több király is versengett egymással 1920 és 1930 közt Lengyelországban. Volt közöttük olyan, aki a népszerűségét a többségiek körében kizárólag a sajtóban való szereplésének köszönhette, mások szövetségeket kötöttek különböző belső vezetőkkel, és elismerésre tettek szert a romák közt saját csoportjukon kívül is.⁷ Összefoglalásként Kaminski megállapítja: „Egy külső vezető minél inkább élvezi a saját népe támogatását és alá van rendelve az akaratuknak, annál kevésbé talált támogatásra a nem-cigány autoritások részéről, és vice-versa”.⁸

Időben közelebb, bár földrajzilag távolabb, a kanadai romák közt jegyezték fel olyan vezetőket, akiket *főnöknek* (‘boss’, ‘fixer’, ‘chief’) vagy éppen *királynak* (king) neveznek.⁹ Ezek a vezetők territoriális hatalomra tesznek szert pl. a helyi autoritásokkal való kapcsolattartás révén, és esetenként pénzbeli juttatást is kaptak a romáktól az ügyintézésben való segítségért, vagy a „területükön” való üzletelés engedélyezéséért. A kanadai királyokat is a cigányok képviselőjének tartották a helyi adminisztratív szervek, bár a romák perspektívájából ezek a vezetők ideális esetben nem élveztek több autoritást és kiváltságot, mint bármely másik roma férfi. A Salo szerzőpáros azt állítja, hogy: „A rom magatartása a boss-szal szemben ambivalens és feltételes. A felsőbbség kifejezésére tett kísérleteket gyakran kigúnyolással ássák alá. Mesélnek egy történetet egy boss-ról, aki koronával a fején érkezett egy mulatságra, ami „királyi” voltát szimbolizálta. A többi rom csúfolódása a korona levételére kényszerítette”.¹⁰ Carol Silverman az amerikai romák kapcsán említi, hogy bár a „királyok” nem rendelkeznek kiemelt jogokkal a közösségen belül, a romák gyakran szívesen mutatják ki irántuk való tiszteletüket a nem-cigány világ előtt a hierarchikus társadalmi szerkezet látszatát keltve. Ez a kívüllálló

⁶ Kaminski, Ignacy-Marek: *The State of Ambiguity: Studies of Gypsy Refugees*. University of Gothenburg: Gothenburg, 1980.

⁷ Uo. 172–192.

⁸ Uo. 189.

⁹ Salo, Matt T. – Salo, Sheila M. G.: The Kalderas in Eastern Canada. *Canadian Centre for Folk Culture Studies, National Museums of Canada: Ottawa*, No. 21., 1977.

¹⁰ Uo. 57.

számára fenntartott bemutató azt szolgálja, hogy az állítólagos király és családja számára kiemelt elbánást biztosítson, a többségi társadalom rang- és tekintélytisztelőre apellálva. Ha egy roma kórházba kerül, királlyá nyilváníthatják annak érdekében, hogy szobát és jobb ellátást kapjon.¹¹

A romániai cigány királyok hasonló vonásokat mutatnak a fennebb említett külső vezetőkkel. A rendszerváltás után lépett fel az első király, és hatalmát egyaránt kontesztálták különböző roma csoportok belső vezetői és a választott etnikai képviselők.¹² Úgy tűnik, a király hatalma a sikeres nyilvános szereplésben rejlik. A többségi nyilvánosságban „alattvalói” és gyakran a többségi média segédletével megteremti a roma társadalom homogén és hierarchikus látszatát és egyben definiálja saját szerepét, mint a hierarchia felső pólusát. Ezért hatalma illékony, bár van némi folytonos bázisa is, amely az anyagi jólét felmutatásához szükséges. De ez a királyi hivatal alapvetően nyitott a riválisok általi kontesztáció számára, és fenyegeti a követők és a média elpártolása is.

A királyok megjelenése egy aránylag recens fejlemény a romániai romák történetében. Ezidáig nem került elő olyan történeti adat, amely azt bizonyítaná, hogy korábbi korszakokban is voltak a nyilvánosság előtt királyként fellépő roma vezetők. A „cigányok királya” cím létre sem utalnak adatok.¹³ A Román Fejedelemségekben (Moldvában és Havasalföldön) 1855–56-ig a romák jó része rabságban (*robie*) élt, és az őket „birtokló” kolostorok, illetve nemesek (bojárok) közvetlen módon húztak hasznát munkájukból. A fejedelemségek egyesítését követően és a két világháború közt nincs roma királyok léte utaló adat. Elképzelhető, hogy mivel ebben az időszakban a királyság komoly intézmény volt Romániában, egy roma királynak korlátozott lehetősége volt a nyilvános fellépésre. Amennyiben léteztek olyan vezetők, akik királynak címezték magukat, csupán egy csoporton belül teheték, mint belső vezetők, és nem léphettek a többségi nyilvánosság elé, bár ilyen belső vezetőkről sem tudunk. A két világháború közti roma szervezetek a polgári társadalom nyelvezetét használták: *egyesületeket* és *szövetségeket* hoztak

¹¹ Silverman, Carol: *Everyday Drama: Impression Management of Urban Gypsies. Urban Anthropology* 11. 3–4. 1982. 377–398.

¹² Romániában ma több roma párt is van. Országos szinten a legtöbb szavazatot a Roma Párt (*Partida Romilor*) gyűjtötte össze, ők kapják a parlamenti pártoknak járó finanszírozást is. A Roma Párt sorából került ki a törvényben garantált parlamenti képviselő a romák számára.

¹³ Vö. Achim, Viorel: *Țigani în Istoria României*. Editura Enciclopedică: București, 1998.

létre *tagokkal* és *elnökkel*. A legsikeresebb szervezet ezek közül a Romániai Romák Általános Uniója (*Uniunea Generală a Romilor din România*), melyet az Ortodox Egyház patronált. Bár az Unió civil szervezet volt, vezetői közül némelyik vajdának (*voievod*) címezte magát.¹⁴ A második világháborút követően a romák mindenféle nyilvános képviselőt megszüntette a szocialista állam, s csupán a rendszer bukását követően vált lehetővé a roma királyok megjelenése.

A romániai roma királyok a posztoszocialista periódus etnopolitikai szereplői. Megjelenésük és cselekedeteik, úgy tűnik, a romák egy csoportjának reprezentációs igényeire adott válasz: megtestesíti számukra az autonóm politikai cselekvés álmait. A királyok karizmatikus alakja és a cigány királyság festői ideája rendelkezik bizonyos vonzerővel a többségi társadalom tagjai számára is. Tereptapasztalataim arra utalnak, hogy a romungrók a roma királyokat csodálják, főként a gazdagságuk miatt, amelyet nyilvánvalóvá tesznek megjelenéseik alkalmával, de kritikusan szemlélik politikai és hatalmi kijelentéseiket. A legtöbb romungró, akivel kapcsolatban álltam, tudatában van, hogy a király extravaganciája nem változtatható „alattvalói” helyzetén. Az általam ismert romák többsége realista azt illetően, hogy milyen politikai származhat számukra egy „saját” király létéből. Olyanokkal is találkoztam akik elutasítón nyilatkoznak az önjelölt királyokról, akiket állítólag családtagjaikon kívül senki sem követ. Az erdélyi roma csoportok közt hagyományosan is vannak elhatárolódások. A romungrók deklarált szolidaritása elsősorban a saját csoportjuk tagjaira terjed ki, az „ilyen mint mi” vagy „miénk féle” romákra (*roma sar amen /amare felo*). Társadalmi és morális távolságuk hangsúlyozzák a *sátorosoktól* (*korturarija*), akik gyakran Munténiából származnak, ezért néha a romák közt sértőnek számító *mântjene* megnevezést is használják rájuk. Azt is hangsúlyozzák, hogy a sátorosok másként beszélnek és ortodox valláson vannak (*xlahujjikon törvényi 'román valláson'*).

Az első román cigánykirály, Ion Cioabă (sz. 1935) Dél-Romániából származott és családjával az erdélyi Nagyszébenben (*Sibiu /Hermannstadt*) települt le. Gazdag rézkereskedő volt és a szocialista hatalom különféle ürügyekkel többször elzáratta, megzsarolta, és csak aranypénzeiért

¹⁴ Vö. Nastasa, Lucian: *Studiu introductiv*. In: Lucian Nastasa and Andrea Varga (eds.) *Minoritățile etniculturale. Mărturiile documentare. Țigani din România (1919–1944)*. Ethnocultural Diversity Center: Cluj-Napoca, 2001. 9–24. Erdélyszerte ma is gyakran utalnak a roma vezetőkre mint vajdára. Az általam ismert romungrók is tudnak a vajdaság intézményéről, bár nekik nincs vajdájuk.

cserében engedték szabadon. Egy fiatal szociológus, Nicolae Gheorghe több tiltakozó levelet is írt az államvezetéshez a rendőrség (*miliția*) visszaéléseit próbálva leleplezni.¹⁵ 1978-ban Ion Cioabă-t a kelderás romák egy csoportja hagyományos vezetőjévé (*bulibașavá*) választotta egy zarándoklat alkalmával. Ezt a zarándoklatot a kelderások szeptember 8-án tartják egy ortodox vallási ünnep (*Sfânta Maria Mică*) tiszteletére a Vâlcea megyei Bistrița kolostornál. Számukra a zarándoklat rendszer gyülekező alkalomként szolgál. A szocialista rezsim idején 1984-ben a vâlcea-i helyi adminisztráció segítségével az egyetlen ismert roma fesztivált is itt tartották.¹⁶ A fesztivált az azt követő évben betiltották,¹⁷ de a zarándoklat folytatódott.

A romák a rendszerváltás óta is folyamatosan összegyűlnek szeptember 8-án és 1992-ben ezen a napon a *Cigányok Nemzetközi Királyává* koronázták Ion Cioabă-t. A cím eredete nem világos, és bár Cioabă nagy népszerűségnek és támogatottságnak örvendett a kelderások közt, nem sokkal később, az ugyancsak ebből a csoportból származó Iulian Rădulescu a *Cigányok Császárának* nyilvánította magát. Rădulescu azt állította, hogy a királynál magasabb rangja van. Ion Cioabă olyan nemzetközi szervezetekben is aktív szerepet vállalt, amelyek a romák politikai reprezentációját nemzetközileg próbálták megvalósítani (pl. a Nemzetközi Roma Unió – az IRU). A királyt állítólag „templomos lovaggá választották” és nyilvános megjelenései alkalmával vörös keresztel díszített fehér köpönyvet és aranykoronát viselt. Ezek a szimbólumok a hatalma mellett a keresztényi kötődését is kifejezték és személyét egzotikummal és titokzatossággal ruházták fel. Pünkösdistá hitre tért és templomot alapított Nagyszebenben. Ion Cioabă 1997-ben halt meg. Fia, Florin, pünkösdistá pásztorként szolgál, és követte apját mint a romák királya, örökölve annak koronáját. Apja halála után Florin Cioabă politikai koalíciót próbált létrehozni a nagyszebeni roma vezetők közt, de a király és a császár családjai közt kiújult a rivalizálás. Florin egyaránt folytatja munkáját mint pünkösdistá pásztor és roma király, ötvözve a külső (reprezentációs) és a belső (közösségi) vezető feladatait. Ion Cioabă lánya, Luminița, aki író és költő, alapítványt hozott létre apja emlékére. A „Ion Cioabă” Szociokulturális Roma Alapítvány (*Fundația social-culturală a romilor „Ion*

¹⁵ Kovacheva, Lilyana: *Rom Knows the Way*. Chandigarh, 2001. Itt: 53.

¹⁶ Gheorghe, Nicolae: *Roma Cultural Festival in Romania*. Roma 1985. 9. 2.

¹⁷ Pons, Emanuelle: *Țiganii din România. O minoritate în tranziție*. Compania: București, 1995. Itt: 32.

Cioabă”) célja a roma identitás erősítése világszerte. Ebben a célkitűzésében az alapítvány folklorisztikus elemeket és hagyományokat használ, illetve ápolja a Romák Nemzetközi Királyának emlékét.¹⁸

3. Médiaesemények

A következőkben rátérek a média-reprezentációk elemzésére. Az újságok és tévécsatornák, amelyekből az anyagokat gyűjtöttük, a romániai média fősodrához tartoznak, bár a romákkal kapcsolatos írások gyakran a bulvársajtó eszköztárát és nyelvezetét használják. A megbélyegző és diszkriminatív szóhasználat, amely ezekben is fölbukkan, jellemzi a média majdnem teljes spektrumát, és időben sem korlátozódik az elemzett periódusra.¹⁹ Ami mégis egyedi a kiválasztott periódusban (2003. augusztus vége-október eleje), az a romákra vonatkozó médiaközlemények gyakorisága, és a kiváltott médiaközlemények által provokált vita intenzitása. Csábító, hogy a médiában kirajzolódó eseményeket összefüggő történetté fűzzük, de itt elsősorban nem ezt a történetet próbálom rekonstruálni. Bár megtartom a közlemények kronológiai rendjét, nem kívánok okozati összefüggéseket sugallni a mögöttük rejlő eseményekre utalva, inkább az egymást követő közlemények közti összefüggésekre figyelek. Olyan *médiaeseményeknek* tekintem ezeket az egymást követő nyilvános közleményeket, amelyeknek saját logikája van, ugyanakkor társadalmi következményeiket tekintve valóságosak.

¹⁸ vö. <http://www.icfoundation.ro/>

¹⁹ Az *Academia Cațavencu* hetilap médiamonitorizáló ügynökséget (MMA) működtet, amely független NGO-ként monitorizálja a nyilvánosságban megjelenő reprezentációkat, figyelve az emberjogi sérelmekre. Az MMA rendszeresen publikál jelentéseket és adatbázisokat a romániai romák médiareprezentációjáról is (lásd <http://www.mma.ro/>). A PER (Project on Ethnic Relations, <http://www.per-usa.org/>), illetve az ERRC (European Roma Rights Center, <http://www.errc.org/>) szintén több jelentésében foglalkozott a romániai romákról publikált diszkriminatív médiareprezentációkkal: PER: *The Media and the Roma in Contemporary Europe: Facts and Fictions*. Project on Ethnic Relations: Princeton, 1996.; PER: *Images and Issues: Coverage of the Roma in the Mass Media in Romania*. Project on Ethnic Relations: Princeton, 1997.; Hanganu, Cristina: *Cutting Edge: The Romanian Press and Roma 1990–1994*. *Roma Rights*. 1999. 52–55.

3.1. Egy ortodox király megkoronázása

2003 augusztusa közepén az országos újságok hírül adták, hogy az Argeș megyei Costești-en lakó roma vezető, Ilie Badea Stănescu (aki Torțică névre is hallgat) bejelentette, hogy hamarosan a világon élő cigányok nemzetközi királyává (*rege internațional al țiganilor de pretutindeni*) koronázzák. A híradás hangsúlyozta, hogy az eseményt szeptember 8-ra időzítették és a Román Ortodox Egyház helyet adott a koronázásnak. Stănescu azt állította, hogy alattvalója 40 millió roma lesz a világ minden táján.²⁰ Ez a szám Románia lakosságának majdnem kétszerese.²¹ A roma királyság és Románia lakosságának egymáshoz mérése nem tűnik véletlennek. Egyrészt következik magából a titulusból (Nemzetközi Király), de ugyanakkor utalás történik az európai integráció folyamatára, Románia táguló nemzetközi kontextusára. Románia polgárai számára az Európai Unió fokozatosan megnyílik, legalábbis hipotetikusán. És mivel a forgalom mindkét irányba fokozódni fog, ahogyan egy újságíró cinikusan javasolta, Romániának is meg kell nyílnia és be kell fogadnia a világon élő cigányokat, akik királyukhoz jönnek majd látogatóba.²² Egy másik szerző egyértelműen fejezi ki a feszültségeket, amelyeket a bejelentés kiváltott:

Ha nyugatra utazol és ott egy idegen, aki meghallja, hogy román vagy, azzal válaszol, „Abból az országból jöttél, ahol két király és egy császár uralkodik?“, lehet, hogy tagadni szeretnéd és magyarázni, hogy valami félreértés van a dologban. Pedig így igaz. Az idegen jól tudja, csak mi fogadjuk el nehezen, hogy ez év szeptember 8. után polgártársai leszünk három fölségnek, méltóságnak, és ki tudja, még milyen címeket használnak majd az udvarban.²³

Ebből az idézetből is kitűnik, hogy a roma király fellépése miatt nem csak a roma kisebbség és a román többség közti feszültségek bukkannak felszínre, de Románia belső problémáin túlmutatóan és még hangsúlyosabban az, hogyan is jelenik meg az ország Európa (és a Nyugat) sze-

mében. Ezért okoz problémát a roma királyok és Románia közt létrejövő *metonimikus kapcsolat*, és az ebből fakadó feltételezett nyugati érzékcsalódás, azaz az, hogy a roma királyok valami önmagukon túlmutatót képviselnek, s nem csupán a romániai romákat, hanem az egész román államot. A szerző nyilvánvalóan túlbecsüli vagy éppen szándékosan eltúlozza a hírnevet, amelyre egy roma király szert tehet külföldön. De az aggodalom afölött, hogy milyen képek jelennek meg Romániáról a külföldi nyilvánosságban, egyik visszatérő kritikus téma az ország poszt-szocialista nyilvánosságában. Az Európai Unióba való integráció küszöbén ez az aggodalom talán akutabban fejeződik ki, mint valaha. Ugyanakkor ez a rövid idézet utal az ország polgárai közti szolidaritás nyilvános kifejezésére vagy megtagadására. A szerző azon mereng, hogy milyen belső kényszert érezhet egy többségi polgár, hogy különbséget tegyen maga és „polgártársai”, a romániai cigányok közt. Ez a különbségtétel feltehetően még kínzóbb egy idegen előtt.

Stănescu megkoronázása az előzetes bejelentés ellenére már augusztus végén megtörtént. A *Curtea de Argeș-i kolostor* adott helyet a ceremóniának, és a híradások tanúsága szerint négy ortodox pap celebrálta a szertartást. Egyikük felolvasott egy „császári rendeletet”, amely Stănescut a „Romániában és a diaszpórában” élő 78 millió roma királyává nevezi ki. Egy másik pap Stănescu fejére tette a tömör aranyból készült királyi koronát.²⁴ A császári rendeletet Iulian Răducanu, a Cioabă család riválisa írta alá. Már aznap (augusztus 31-én) este a nemzeti tévéadó híradója (RTV) bemutatta az eseményt, hozzáfűzve, hogy a koronázás abban a katedrálisban történt, ahol korábban I. Károly és Ferdinánd román királyokat is megkoronázták.²⁵ A következő napok sajtójában közzétett vélemények bírálták a Román Ortodox Egyházat, amiért helyet adott a rítusnak és segédkezett a koronázás során. Többek közt azzal vádolták a koronázáson résztvevő papokat, hogy „királyi honorárium” fejében szolgáltak²⁶, illetve hogy „zöldhátúakat (dollárokat) lapátoltak”.²⁷

²⁰ Tudományos publikációk általában 10 millió körül becsülik a világban élő romák számát.

²¹ Rromi vor avea încă un rege. Acesta este Bulibașa din Costești. *Monitorul* 2003.08.13.

²² Fercu, Ion: Buzduganu sau pohta ce-am pohtit. *Deșteptarea* 2003.08.18.

²³ Chifu, Viorel: Cănd doi se unesc contra celui de-al treilea. *Gardianul* 2003.08.15.

²⁴ Popa, Mădălin: Ceremonie scandalosă în catedrala monarhilor României: Regele țiganilor încoronat la Curtea de Argeș! *Evenimentul Zilei* 2003.09.01.

²⁵ MR/YCL/LS: Couronnement d'un „roi international des Tziganes”. *Agence France Presse* 2003.08.31.

²⁶ Ghilezan, Marius: Mădălin Voicu, despre scandalul încoronării regelui țiganilor la Curtea de Argeș: Lovitură de cort. *Evenimentul Zilei* 2003.09.02: 9.

²⁷ Bejan, Gabriel, és Petre Rachita: Încoronarea căldărarului Stănescu: 10 milioane de lei, trei găini și „lopeți de verzișori” pentru preoți. *Evenimentul Zilei* 2003.09.02.

A legnagyobb felháborodást mégis az váltotta ki, hogy a koronázás kapcsolatát teremtett Stănescu és a román királyi család közt a koronázási templom használata által.²⁸ A deklaráltan nem vallásos újságírók is hajlottak arra, hogy szentségtörésnek tekintsék a ceremóniát: Románia nemzeti történelmét éppen az az Ortodox Egyház profanizálta, amely a románság nemzeti egyházának számít. A sajtóban megjelent megnyilvánulások skálájának egyik pólusán a xenofóbiájáról ismert Új Jobb Keresztény Fórum (*Forumul Creștin Noua Dreaptă*) nyilatkozata idézhető a nagyszebeni helyi lapból:

Románia legitim volt-királyainak és ezen „királyi karikatúrák”-nak a szerencsétlen összekapcsolása csak növeli a zavart határainkon túl, ahol gyakran összetévesztik az egész román népet a romániai cigánysággal. Ezen népcsoport külföldi „nagykövetei” hírhedtek az antiszociális cselekvéseikről és büntetteikről. Hazánk megítélése most tovább romlik.²⁹

A koronázási templomot felügyelő püspökség (*Episcopia Argeșului și Muscelului*) első reakcióként kiadott egy nyilatkozatot, amelyben amellett érvelt, hogy nem történt semmi különös a koronázás során, semmi olyasmi, ami ellentmondana az egyház szabályainak: „Az ilyen áldásadó szolgálatok (*slujbe de binecuvîntare*) mindennaposak, és ezek során bármilyen keresztényi célra használt dolog (*cu întrebuintare creștinească*) megáldható: házak, telkek, különféle tárgyak stb.”³⁰ A nyilatkozat ezen a ponton helytálló, a szentelés valóban megfelel az egyház hagyományos gyakorlatának. A hívők számára kiadott kortárs kézikönyvek is javasolják a különféle dolgok megáldását. De a püspökség kikerülte a választ a problematikusabb kérdésekre: a klérus aktív részvételére a koronázásban, a korrupció vádjára, valamint a templom történeti jelentőségé-

²⁸ Cârstea, Elly: Ceremonial în locașul sfânt al regilor României: Încoronare rromă la Curtea de Argeș. *Jurnalul Național* 2003.09.01.; Chifu, Viorel: Patru preoți argeșeni au compromis BOR. *Gardianul* 2003.09.02.; Popa, Mădălin: Ceremonie scandalosă în catedrala monarhilor României: Regele țiganilor încoronat la Curtea de Argeș! *Evenimentul Zilei* 2003.09.01.

²⁹ Uidilescu, Grigore: „Ion Cioabă trăiește” Iulian Rădulescu a făcut, ieri, declarații socante, cu privire la înmormântarea lui Ion Cioabă. *Monitorul de Sibiu* 2003.09.06.

³⁰ Idézi Popa, Mădălin: Eparhia Argeșului și Muscelului nu vede nimic rău în a binecuvânta coroana „regelui țiganilor”. *Evenimentul Zilei* 2003.09.02.: 9.

re. Az egyházvezetés kivizsgálást kezdeményezett, hogy tisztázza a helyi papok és a püspök felelősségét a történetekben.³¹ A koronázás utáni harmadik napon a püspökség kiadott egy második nyilatkozatot, amelyben úgy pontosít, hogy a koronázáson résztvevő papok feladata „a roma hagyományok jellegzetes ékszereinek megszentelése volt” (*a sfinți podoba-be specifică cutumei (obiceiurilor) rromilor*) és minden egyéb hozzájárulásuk a rítushoz sajnálatos elhajlás (*abatere regretabilă*). A püspök nyilvánosan bocsánatot kért és az ügy részletes kivizsgálását ígérte. Azt is elmagyarázza, miért tartja szükségesnek, hogy az egyház részt vegyen a romák életében a koronázás rítusa által is:

Azt tartjuk, hogy a romák „intézményekbe” szerveződnek. Függetlenül attól, hogy ezeknek az intézményeknek mi a megnevezése, szolgálják a romákat az Ortodox Keresztény moralitáshoz való közeledésben és segítik őket az Európai Unió struktúráiba való integrálódásban. Az a tény, hogy a romák ezekre az intézményekre, és az őket betöltő személyekre milyen megnevezéseket használnak (király, császár, királyi ház stb.), és hogy ezen megnevezések a román polgárok felfogása szerint mást jelentenek, nem tartozik a Romániai Ortodox Egyház kompetenciájába. Azt gondoljuk, hogy Romániában bárki képes megítélni, hogy ki volt a Román Király, és ki lehet egy roma király vagy császár, s így nem lehet összetéveszteni őket.³²

Az idézet első mondatai hangsúlyozzák, hogy a romák intézményei, amelyeket az egyház a koronázás által is elismer, segítik az európai integrációt és a romák közeledését az Ortodox Keresztény moralitáshoz. Az Ortodox Egyház támogatása nem tűnik meglepőnek, ha felidézzük, hogy az eddigi roma királyok egy neoprotestáns egyház tagjai. A küszöbön álló európai integráció és keresztény morális világ említése kitérít a rítus horizontját, ugyanakkor elkerüli a koronázás szűkebb ideológiai kontextusát, a koronázás színhelyének nemzeti jelentőségét. És éppen ez a kontextus váltotta ki a legtöbb vitát. Az idézet második fele ezt a problémát igyekszik rendezni azáltal, hogy a józan észre apellálva különíti el a roma királyokat Románia „igazi” volt királyaitól. A roma királyi

³¹ Patriarhia cercetează implicarea Episcopului Calinic în penibila slujbă de încoronare a regelui țiganilor. *Adevărul* 2003.09.02.

³² Idézi Popa, Mădălin: ÎPS Calinic cere scuze opiniei publice: Episcopia Argeșului și Muscelului recunoaște că a gafat. *Evenimentul Zilei* 2003.09.04.: 3.

intézmény relativizálása által a püspökség mintegy visszavonja a támogatását a megkoronázott királytól. Azzal, hogy a roma királyok mibenlétét a közemberek ítéletére bízva a nyilatkozat egy olyan társadalomban, ahol a romák nyilvános megbélyegzése a norma, csak megerősíti a negatív előítéleteket, és azt is jelzi, hogy legszívesebben a nyilatkozó teljesen kivonulna a helyzetből. Ha a rítus által valóban a romákat kívánta támogatni az egyház, és elismerni a megkoronázott vezetőjüket, az olvasó több útmutatást várhatna arra nézve, hogy miért is döntött a püspökség a koronázás engedélyezése mellett, vagy ha nem ez a helyzet, akkor ellenkezőleg, miért nem vonja felelősségre a résztvevő papokat. Ez a nyilatkozat sem oszlatta el azokat a vádakat, amelyek szerint a papok a pénzadomány miatt fogadták el a rítus elvégzését.

Az új roma király fellépésére a roma szervezetek is reagáltak. Egy-némelyük a koronázást úgy értékelte, hogy az a kelderás elitek közti versengés következménye, illetve annak jele, hogy válságban vannak a hagyományos vezetői szerepek.³³ Más szervezetek egyszerűen elhatárolódtak vagy visszautasították a király elismerését.³⁴ Cioabă, a régi király is hallatta hangját, élesen bírálva az Ortodox Egyházat:

Én figyelmeztettem a pátriárkát a botrányos előkészületekre. De úgy látszik, az Ortodox Egyház korrumpálható pénzzel. Stănescu fizetett. Nem lehetett volna belőle akár arkangyalt is csinálni? Úgy gondolom, hogy az Ortodox Egyház kompromittálta magát. Megengedték, hogy két pogány³⁵ bitorolja Románia nagy királyainak lábnyomát.³⁶

Cioabă azzal vádolta Rădulescut, aki a császári rendeletet szignálta, hogy nevetséges fizetségért, 10 millió lejért [kb. 280 USD] és két tyúkért állt Stănescu mellé. Ez a vád több karikatúrát inspirált és a többségi sajtó cinikusan visszhangozta.

A forrásokból nem derül ki, hogy miért történt a koronázás korábban, mint ahogyan az előzetes bejelentés szerint kellett volna. A szept-

³³ Coste, Dan: Țigania capetelor încoronate. *Ziua* 2003.09.02: 3.

³⁴ Pădurean, Claudiu: Rromi clujeni nu mai vor regi și împărați. *România Liberă / ediție de Transilvania - Banat* 2003.09.04: 3.; Prundea, Mădălina: Rromi nu vor rege. *Evenimentul zilei* 2003.09.04: 6.

³⁵ Nem egyértelmű, hogy a Stănescu házaspárra, vagy Stănescura és Rădulescura utal Cioabă.

³⁶ Idézi Cârstea, Elly: Țigănie rregală: Casele regale ale rromilor se scuiă reciproc. *Jurnalul Național* 2003.10.02: 7.

tember 8-i zárandokltról szóló beszámolók viszont azt hangsúlyozták, hogy Rădulescu és Stănescu egy asztalnál ültek a zárandoklatot követő mulatságon, és az új király megragadta az alkalmat, hogy ortodox vallásosságát hangsúlyozza.³⁷ A regionális és helyi nem-roma politikusok, többek közt Vâlcea megye prefektusa is részt vettek a mulatságon és tiszteletüket tették Stănescu és Rădulescu asztalánál. Stănescu megnyilvánulásainak a média kiemelt figyelmet szentelt.³⁸ Cioabă, aki szintén részt vett a zárandoklaton, és fontos vendégeket ő is fogadott, kevesebb figyelmet vont magára egyes beszámolók szerint.³⁹ A leírások alapján a két tábor egymástól jól elkülönülve állította fel asztalait. A megjelent nyilatkozatok tanúsága szerint mindketten a médiát használták arra, hogy egymásnak üzenjenek általa.

3.2. Ana Maria Cioabă esküvője

Néhány hét múlva újabb romákkal kapcsolatos esemény töltötte be az újságok címlapjait: szeptember 27-én Florin Cioabă férjhez adta lányát. Az esemény előtt egy héttel kiszivárgott a hír, hogy a tervezett lakodalom rendkívül fényűző lesz és a menyasszony násznagya (*naș-a*) egy bukaresti ügyvéd, Doru Viorel Ursu, aki az egyik előző kormány belügyminisztere volt.⁴⁰ A híradások azt is hangsúlyozták, hogy az esküvő a cigánytörvény (*legea țigănească*) szabályait követi és az esküvőt követő mulatság olyan gazdag lesz, amilyenről „az újdonsült Costești-i 'király' nem is álmodott” (*recentul „rege” de la Costești nici n-a visat*).⁴¹

Az eseményt követő első beszámolók is ebben a hangnemben íródtak. Részletesen leírták, mennyi pénzt költöttek lakodalmi ételekre és italokra, mennyibe került a menyasszony ruhája, és milyen hatalmas hozományt kapott aranypénzekben. Azt is megemlítték, hogy a menyasszony tizenkét éves (más beszámoló szerint tizennégy), a vőlegény

³⁷ Gongu, Florin: Împăratul a strigat: Trăiască regele! *Jurnalul Național* 2003.09.09: 6–7.

³⁸ Sărbătoarea rromilor, un vulcan cu fum de mici. *Evenimentul Zilei* 2003.09.10: 3.; Popa, Răzvan - Emilian Rouă: La Costești de Vâlcea nobilimea țiganilor s-a bătut în aur și ciolane. *Adevărul* 2003.09.09: 10.

³⁹ Gongu, Florin: Împăratul a strigat: Trăiască regele! *Jurnalul Național* 2003.09.09: 6–7.

⁴⁰ Un fost ministru va fi naș regal. *Libertatea* 2003.09.20: 2.

⁴¹ Gadea, Florin: Nunta la palat: Regele rromilor, Florin Cioabă, își mărită fata cea mică. *România Liberă (Ediție de Transilvania-Banat)* 2003.09.23.

pedig tizenhét. Az esküvői szertartást maga Cioabă végezte nagyszébeni templomában. Legtöbb írás szintén elidőzött egy rövid epizód kommentálásánál: a szertartás megkezdése előtt a vőlegény magára maradt, mert a menyasszony elhagyta a templomot. A legtöbb újságíró a nem kívánt házasság elől való menekülési kísérletként értelmezte az eseményt. Cioabă visszavezette lányát a templomba. Az esküvőt követő nap megjelenő beszámolók közt volt hangnembeli különbség, bár kevés szimpátia nyilvánult meg a menyasszony iránt. Egyik kommentátor „skorpiósze-lídítés”-ként (*înlânzirea scorpiei*) címkézte az esküvőt, kigúnyolva a lány kamaszos lázadását.⁴²

Erről az esküvőről a nemzetközi sajtó is tudósított, és ezek a tudósítások, az első romániai híradásokkal ellentétben, hangsúlyozták, hogy az esemény újabb példája a romániai romák körében szokásos gyerekek közt kötött kényszerházasságoknak. Ezek a házasságok a menyasszony és a vőlegény szülei közti megállapodás alapján jönnek létre és az ország hivatalai semmit sem tesznek a gyerekek védelméért. A nemzetközi lapok beszámoltak arról, hogy a lakodalmas menet felvonulása idején a rendőrök irányították a forgalmat a város utcáin, tehát a hatóságoknak tudomása volt az eseményről.⁴³ Ezekből a híradásokból értesült az eseményről Emma Nicholson bárónő, aki az Európai Parlament képviselője, és Románia EU raportőre. Emma Nicholson nyilatkozatot adott ki, amelyben felszólította a román hatóságokat, hogy indítsanak törvényes eljárást az ügyben, mert ő a gyerekek jogainak megsértését látja, és a kiskorú menyasszonyon elkövetett nemi erőszaknak a gyanúja is felmerül. Nicholson asszony az állam határozott fellépését sürgette annak érdekében, hogy precedenst teremtsenek a gyermekházasságok gyakorlatának kezelésére.⁴⁴

A romániai sajtóban az eseményt követő harmadik nap megjelent vélemények szintén a menyasszonyt vették védelmükbe, ellentétben a korábbi beszámolókkal. Felmerült, hogy a lány állami intézetbe kerül-

⁴² Tomozei, Dan: Căsătorie forțată: Înlânzirea scorpiei. *Jurnalul Național* 2003.09.29: 6-7.

⁴³ A nemzetközi sajtóvisszhang áttekintését lásd: K. J.: Mireasa de 12 ani a fugit de la nunta. *Evenimentul Zilei* 2003.09.30.

⁴⁴ Europa, scandalizată de obiceirile țigănești. Regele Cioabă spune că mireasa nu a fost forțată. *Libertatea* 2003.10.01: 4.; Deac, Romulus: Nunta țigănească, scandal european. *Jurnalul Clujeanului* 2003.10.01: 6.; K.J.: Autoritățile române, somate să o salveze pe Ana-Maria Cioabă. *Evenimentul Zilei* 2003.10.01: 16.; Tudorean, Lavinia: Prințesa Cioabă, salvată de baroneasă. *Jurnalul Național* 2003.10.01: 6.

het, illetve Cioabă elveszítheti lánya fölötti gyámságát, ha a vádak igaznak bizonyulnak.⁴⁵ Cioabă azzal védte magát, hogy ez a gyakorlat népe hagyományaihoz tartozik, és Emma Nicholsont a sajtó félretájékoztatta, mert a gyermekek egyetértettek a házassággal. Érvei támogatásra is találtak néhány roma aktivista részéről, akik a hagyományok tiszteletére szólítottak föl,⁴⁶ illetve a korai házasságok kulturális jogként való elismerését sürgették.⁴⁷ Cioabă ellenfeleiként szólaltak meg a parlamenti roma képviselők, Nicolae Păun és Mădălin Voicu, akik megragadták az alkalmat, hogy kemény szavakkal ítéljék el Cioabă-t „barbársága” és „büntetése” miatt, amit saját gyermeke ellen követett el.⁴⁸

A Gyermekvédelmi Hatóság vizsgálatot indított a Cioabă-ügyben, és hamarosan arra a következtetésre jutott, hogy frissen összeadott gyerekek nem tekinthetők házasságokhoz, házassági kapcsolatot nem tarthatnak fenn, és nem lakhatnak együtt. A rendőrség bűnvádi vizsgálatot indított a vőlegény ellen, kiskorúval létesített szexuális kapcsolattal gyanúsítva.⁴⁹ A vádat hamarosan ejtették, bizonyíték hiányában, mert a menyasszony visszautasította az orvosi vizsgálatot.⁵⁰ Emma Nicholson elégedettségének adott hangot a hivatalok fellépését illetően.⁵¹ Vita kezdődött arról, hogy Ana Maria Cioabă-t újra be kellene iskoláztatni, mert az esküvő előtti évben félbehagyta a hatodik osztályt.⁵²

A fiatalok szétválasztására vonatkozó hivatalos döntés nehéz probléma elé állította a szülők családját, mert a házasság a lakodalmi költségek mellett jelentős anyagi értékű hozomány kiadását és ajándékcseréket

⁴⁵ Stan, Filon: Regele Cioabă ar putea fi decăzut din drepturile părintești. *Cotidianul* 2003.10.01.

⁴⁶ Vasile Ionescu-t idézi Deac, Romulus: Nunta țigănească, scandal european. *Jurnalul Clujeanului* 2003.10.01: 6.

⁴⁷ Delia Grigore-t idézi a következő cikk: Mirele la pușcărie, mireasa la școală. *Libertatea* 2003.10.02: 3.

⁴⁸ Idézi: Mirele la pușcărie, mireasa la școală. *Libertatea* 2003.10.02:3.; Deac, Romulus: Nunta țigănească, scandal european. *Jurnalul Clujeanului* 2003.10.01: 6.

⁴⁹ Bechir, Mariana - Iulian Cîrjă: Bitiță și prințesa, monitorizați de stat. *Evenimentul Zilei* 2003.10.04: 2; Tomozei, Dan: Poliția, Parchetul și Protecția Copilului anchetează familia Cioabă. *Jurnalul Național* 2003.10.02: 6.

⁵⁰ Gârnod, Ion, és Mădălina Turturea-Pătra: „Prințesa” Cioabă refuză să meargă la doctor. *Libertatea* 2003.10.03: 3.

⁵¹ Doboș, Gabriela: „Emma Nicolson are dreptate!” - a spus, la Iași, premierul Adrian Năstase. *Adevărul* 2003.10.02:10.

⁵² Chelemen, Eugen: De-atăta grijă câtă are „regele” față de ea, „prințesa” Cioabă a abandonat școala anul trecut. *Adevărul* 2003.10.03:14.

jelentett. Ha elismerik a válást, az ezen anyagi javak fölötti vitákat indítana el, ami a két család közti társadalmi kapcsolat sérüléséhez vezet.⁵³ Florin Cioabă, a fiatal házások és a vőlegény apja két alkalommal szerepelt az egyik kereskedelmi tévéadó legnépszerűbb vitaműsorában, a *Tuca-showban*.⁵⁴ Egyik alkalommal Luminița Cioabă, a menyasszony nagynénje is megjelent és a roma hagyományok jelentését magyarázta a tévénézőknek, valamint a romák életében történt változásokról beszélt. Az ügy hetek múltán, október 29-én a nemzeti tévéadón is napirendre került, amikor Emma Nicholson meghívottként szerepelt egy politikai vitaműsorban.⁵⁵ A médiát felügyelő Audiovizuális Tanács (CNA) nyilatkozatot adott ki, amelyben elismerte, hogy mulasztást követett el, amikor nem lépett közbe a gyerekek védelme érdekében és megengedte a számukra kínos és további érzelmi és morális sérüléseket okozó médiaviták gyűjtését. Ugyanakkor az újságírókat azzal kritizálta, hogy önszántukból és a sajtóetikát mellőzve használták a „fenség” és hasonló címzéseket a roma királyokra.⁵⁶

Cioabă nyílt levélben vetette Emma Nicholson szemére, hogy a sajtóból tájékozódott, ahelyett, hogy személyesen kereste volna fel a családot.⁵⁷ Elfogadta a hivatalos döntést a gyerekek szétválasztásáról, de fenntartotta, hogy a népe hagyományai szerint a házasság érvényes és mihelyt a pár eléri a polgári törvények által előírt korhatárt, folytatják a házassági kapcsolatot. Azt is hozzátette, hogy ha lányának gyereke születik, Emma Nicholson bárónőt hívja el keresztanyának.⁵⁸ Az nem tűnt fel, hogy egy, a felnőtt keresztiséget valló egyház pásztora keresztstülöt hív

⁵³ Gârnod, Ion, és Mădălina Turturea-Pătra: Daruri de 2 miliarde la nunta țigănească – Regele Cioabă vrea în apoi darurile ajunse în casa cuscrului. *Libertatea* 2003.10.04:3.

⁵⁴ Tucă, Marius: Dezbateră despre controversa privind nunta ficei Regelui Cioabă 1. *Antena 1*, 2003.10.01, 22:00; Tucă, Marius: Dezbateră despre controversa privind nunta ficei Regelui Cioabă 2. *Antena 1*, 2003.10.02, 22:00.

⁵⁵ Tănase, Stelian: Despre copii din România: Invitații Emma Nicholson și Pierre Poupard. *TVR 1*, 2003.10.29, 22:00.

⁵⁶ Mediafax: Romanian broadcasting watchdog admits mistake in Roma wedding case. *BBC European Monitoring* 2003.10.02.; Mediafax: CNA își face mea culpa. *Adevărul* 2003.10.02: 10.

⁵⁷ Cioabă, Florin: Scrisoare deschisă Baroanei Emma Nicholson. *Jurnalul Național* 2003.10.02:7.

⁵⁸ Cristea, Irina – Cristian Petru: O vrem pe baroneasă nașă de botez. *Jurnalul Național* 2003.10.03: 6–7.; Gh.I.: „Regele” Cioabă anunță: „Vrem să o punem nașă de botez pe doamna Emma Nicolson”. *Adevărul* 2003.10.03: 1.

leendő újszülött unokája keresztelőjére, viszont több újság is állásfoglalásra kérte fel a Pünkösdista Egyházat a gyerekházasságok kérdésében.⁵⁹ A médiatudósítások alapján csupán egyházi esküvő történt, mivel a fiatalok még nem érték el a házassághoz előírt kort. A viták során Cioabă azt állította, hogy egyházi esküvőről sincs szó, mert ő csak megáldotta a fiatal párt a templomban.⁶⁰ A Pünkösdista Egyház nyilatkozatot adott ki, amelyben azt hangsúlyozza:

Bár Florin Cioabă azt állítja magáról hogy pünkösdista pásztor, nem tagja a Romániában legálisan elismert Pünkösdi Egyháznak. A lánya vallásos esküvőjét illetően, amely esemény sokat szerepelt a médiában, szeretnénk leszögezni, hogy a mi egyházunkban esküvői szertartást csak a polgári szertartás után és a legális dokumentum bemutatását követően végzünk.

A Pünkösdista Egyház levelének másolatát az újság „Cioabă nem pünkösdista pásztor” címen publikálta közvetlenül Ilie Stănescu „Első királyi rendeleté”-nek faximiléje mellé szerkesztve. A rendeletben Stănescu megtiltja alattvalói közt a korai házasságot.⁶¹ A két dokumentum egymás mellé állítása manipulatív, mert azt sugallja, hogy mindkettő hivatalos közlemény. Emellett a cikk félre is magyarázza a pünkösdi állásfoglalását, amelyben az áll, hogy Cioabă nem tagja a legálisan elismert Pünkösdista Egyháznak, de azt nem állítják, hogy nem lehet pásztor egy független gyülekezetnek.

Egyértelmű, hogy Stănescu „királyi rendeleté”-vel azok pártjára állt, akik Cioabă hibáztatták az esküvő miatt,⁶² viszont a nem-roma publikum körében sokan voltak, akik támogatták a fiatalok házasságát. Egy bulvárlap telefonfelmérést szervezett az olvasói közt és a nyolcvanöt betelefonáló háromnegyede amellet volt, hogy „hagyják együtt élni a gyermekeket”, illetve „hagyják a cigányokat a maguk szokásaival”. A véleményekből publikált szemle illusztrálja, hogy a támogatók közt

⁵⁹ B. M.: Cultul penticostal nu-l sancționeaza pe Cioabă. *Ziua* 2003.10.02.;

⁶⁰ Idézi Tucă, Marius: Regele Cioabă: „E ridicol să crezi că din cauză la fata mea nu intră România în UE”. *Jurnalul Național* 2003.10.04: 16–17 old.

⁶¹ K., L. – G. T: Regele Totică interzice căsătoria în rândul minorilor / Florin Cioabă nu este pastor penticostal. *Ziua* 2003.10.03:2.

⁶² Gongu, Florin: Decret țigănesc: Regele Ilie interzice căsătoriile între minori. *Jurnalul Național* 2003.10.04:3.

nemcsak az EU-ellenes retorika és a felületes nemtörődömség, de az őszinte támogatás hangjai is megszólaltak.⁶³ Ezekben a véleményekben egyfajta hagyományos tolerancia fejeződik ki, amely nem idegen a román társadalomtól, bár a gyerekházasságok gyakorlata által fenntartott hátrányos társadalmi helyzetre nem történt utalás a gyakorlatot ellenzők közt sem. A Kolozsvár környéki romungrók, akik közt terepmunkám végeztem, tudják, hogy a „sátorosok” (*mîntjene*) közt a szülők választanak párt a gyerekeiknek és „pénzt adnak a lányokért” (*Del love po chaja*), de számukra ennek kevés a jelentősége.⁶⁴ A romungró házasságok legtöbbször nélkülözik a ceremóniális ajándékcsereket és gyakran a fiatal pár első gyerekének keresztelője ad rituális elismertséget a házasságnak. A közösségben alig esett szó a Cioabă leány házassága körüli médiavitakról, és amikor házigazdámot megkértem, hogy a hivatalos döntés hírét kommentálja, csak annyit mondott: nem engedi a törvény őket (*Na mi- kel les o törvényi.*).

Az Ana Maria Cioabă házassága körüli botrányok véget értek, és bár az újságokban elszórt híradások jelennek meg a romák közt gyakorolt gyerekházasságok hírével,⁶⁵ az ezekhez a házasságokhoz kapcsolódó problémák kezelésére nincs hivatalos stratégia az állami intézmények részéről. Leginkább az EU-csatlakozás egyik akadályaként jelennek meg a sajtóban. Egyik kommentátor szerint:

Vagy gonosztevőkké tesszük azt a néhány tiszteletreméltó cigánycsaládot, akik még megmaradtak, vagy bátorítjuk a pedofiliát. A Cioabă-eset dilemma elé állította a román államot. Két rossz közül kell választanunk, és a megoldás nem könnyű. [...] Az információk, amelyek eljutottak a tiszteletreméltó bárónőhöz részlegesek és megbízhatatlanok vol-

tak, de a szülők által eldöntött gyermekházasságok lényege igaz. Külföldi weblapok tanúsága szerint az Európai Közösség egyszerű polgárait is érdekli a probléma. Nehéz lesz nekünk kilépni ebből a sakkjátszmából, amibe szándékunk ellenére keveredtünk.⁶⁶

Az idézet szerzői felismerik, hogy Románia része az európai „sakkjátszmá”-nak, bár azt nem, hogy ez egy önkéntes elköteleződés, inkább ki szeretne szállni a folyamatból. Úgy tűnik, tisztában vannak a romák közt gyakorolt gyerekházasságok szokásával, mi több, „tiszteletreméltó”-nak tartják azokat a családokat, amelyek ezt gyakorolják. Mégis összemossák a gyerekházasságok szokását a pedofiliával, és ez hamis dilemma megfogalmazásához vezeti őket. A román állam számára a valódi dilemma nem a pedofília bátorítása, illetve a tisztességes roma családok kriminalizálása közti választás. Sokkal inkább az, hogy az állam miképpen biztosítsa a kulturális különbségek újratermelődését anélkül, hogy támogatná a szegregációs vagy kirekesztő társadalmi gyakorlatokat. Ezt az egyensúlyt lehetetlen felállítani működő nyilvánosság hiányában.

4. Reflexiók

A bemutatott médiaeseményekből nyilvánvaló, hogy a roma királyokhoz kapcsolódó reprezentációk mögött fontos társadalmi problémák húzódnak. A királyok publicitást kereső magatartása vagy az újságírók képtelensége, hogy árnyalt képet mutassanak a romák világáról több mint egy rossz álom: ez a posztszocialista nyilvánosság egyik terméke. Ez a nyilvánosság strukturális átalakulásban van, amit Jürgen Habermas korai munkája nyomán a posztszocialista nyilvánosság szerkezetváltozásának nevezek.⁶⁷ Mint ismeretes, Habermas a polgári nyilvánosság szerkezetváltásáról beszél, amelynek során a kapitalizmus kiépülése és a média hatására a korábbi nyilvánosság strukturálisan átalakul. Habermas diagnózisa szerint a polgári nyilvánosság, ami a dialógus és a konszenzus tere volt, a jóléti állam korában átstrukturálódott és kialakult egy olyan elnyomó természetű nyilvánosság, amely a polgárokat a kulturális ipar fogyasztójává teszi. A nyilvánosság nem a kávéházi párbeszéd

⁶³ Voicu, Claudia: Româniile vor ca Anamaria și Birița să fie împrună. *Libertatea* 2003.10.05:4.

⁶⁴ A menyasszonyválság és a hozomány gyakorlata fennáll egyes romániai roma csoportok körében (pl. a kelderások közt), de tudományosan kevésbé feltárt. A világ más részein élő romák esetében íródtak klasszikus elemzések, de a gyakorlat lényege homályban marad a tudós közösség számára is. Egy erdélyi romáközösség elemzését lásd: Berta, Péter: „Bolond Vagy Jankó? Leányka Kell Neked?!”. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor: *Fehéren, Feketén Varsánytól Ritülig I-II. - Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. L'Harmattan Kiadó: Budapest, 2004. Vol II.: 9–37.

⁶⁵ Lásd pl. T., E.: Copii rromi continuă să se căsătorească. *Evenimentul Zilei* 2003.11.06:4.

⁶⁶ Popeanga, Lidia – Al. Racoviceanu: Baroneasa Nicholson pune statul român în dilema. *Gardianul* 2003.10.01.

⁶⁷ Habermas, Jürgen: *The Structural Transformation of the Public Sphere*. MA: MIT Press: Cambridge, 1989 [1964].

kultúrájában gyökerezik többé, hanem domináns elitek és korporációk adminisztrálják, egymás között felosztva a nyilvános szférát. Ezek az aktorok gyakran alkukat kötnek egymással a közvélemény kizárásával. Ezt nevezi Habermas a nyilvánosság *refeudalizációjának*.⁶⁸

A szocialista nyilvánosság tárgyalása túllépi ennek az elemzésnek a keretét, itt csupán a szocialista rezsim bukása utáni nyilvánosság néhány vonását emelem ki. Azért támaszkodom Habermas modelljére, mert bár számos kritika érte, ma is alapvető paradigmája a nyilvánosságkutatásnak. Néhány kritikusa Habermasnak a szekularista és Európa-centrikus elfogultságát veti szemére, és szerintük nem szentelt kellő figyelmet a vallás és az egyházak szerepének a nyilvánosság működésében.⁶⁹ Ezeket a kritikákat szem előtt tartva érdemes megfontolni, miképpen strukturálódik a posztzocialista nyilvánosság, és egy ilyen reflexióra alkalmat adnak a bemutatott médiaesemények.

Először hadd idézzek néhány, a romák és más hozzájuk hasonló népcsoportok, illetve a többségi társadalmak kapcsolatára vonatkozó megfigyelést. Ezek a népcsoportok gyakran marginálisnak tűnnek a többség szempontjából, nem ritkán vándorló életmódot folytatnak, mégis fontos kommunikációs szerepük lehet. Fredrik Barth egy nomadizáló populációkkal foglalkozó tanulmánygyűjtemény előszavában megállapítja:

Néhány dél-ázsiai esetben jellegzetes, hogy gyakran olyan szolgáltatásokra specializálódnak, amelyek a többségi szedentáris népesség kulcsfontosságú kulturális értékeit artikulálják: családfakészítők, színjátékosok, zenészek, jósök stb. Hogyan lehetséges, hogy ezek a személyek, akiknek olyannyira különböző élettapasztalatai vannak, az egyszerű falusiak és városiak világát látásának, vágyainak és álmainak előadói és felidézői? Miképpen hatolhatnak az általuk létrehozott kulturális produkciók ilyen sikeresen be egy másik kultúra és élettapasztalat fősodrába?⁷⁰

Nem tűnik erőltetettnek ezekkel a populációkkal együtt tárgyalni a romákat, és Barth előszavát követően találhatunk a kötetben roma csoportokkal foglalkozó tanulmányt is. A kelet-európai romák is gyakran specializálódtak olyan mesterségek művelésére (zenészek vagy más mulattatók, jóvendőmondók, kereskedők stb.), amelyek a többségi társadalom értékeinek és vágyainak jó ismeretét követelik.

A többségi társadalmak tagjait, akik ezen szolgáltatások fogyasztói, hosszú időn át elbűvölték a „cigányokhoz” kapcsolt idealizált, egzotizált, és gyakran nagyon ambivalens képzetek.⁷¹ Számukra a „cigányokról” alkotott képek egyrészt az ismeretlen és félelmetes, másrészt egy megálmodott világ emblemikus megjelenítését szolgálják. Ezek az absztrakt képek leválnak a valós személyekről és az ő társadalmi valóságukról, önálló életre kelve a többség képzeletében. Sajátos életörömet és az örök jelenben élést szimbolizálják, a nehézségeken való felülemelkedés képességét. Ezt a gondolatmenetet kifejtve egy, „a mezők liliomaival” foglalkozó tanulmánykötet szerkesztői megállapítják: „[b]ár úgy tűnik, ezek az emberek szó szerint mint emblémák jelennek meg, emberi lényekként mellőzhetővé válnak”.⁷² A kötet szerzői különböző, nem kizárólag ’etnikai’ csoportokat mutatnak be, amelyek konkrét társadalmi létéről elfeledkezve vagy életkörülményeiket tagadva beszél a többség, vagy annak elitje. A róluk alkotott emblémák egy alternatív társadalomszerkezet modelljeként válnak a társadalmi és nemzeti ideológiák részévé.⁷³ Úgy gondolom, hogy azok a képzetek, amelyek a romániai cigányokról/romákról, illetve a „cigány királyok”-ról váltak le a mediatisáció

⁷¹ Vö. Lemon, Alain: *Between Two Fires: Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Post-Socialism*. Duke University Press: Durham NC: 2000.; van de Port, Mattijs: *Gypsies, Wars, and Other Instances of the Wild: Civilisation and Its Discontents in a Serbian Town*. University of Amsterdam Press: Amsterdam, 1998.

⁷² Day, Sophie - Evthymios Papataxiarchis - Michael Stewart: Consider the Lilies of the Field. In: Sophie Day - Evthymios Papataxiarchis - Michael Stewart (eds.) *Lilies of the Field: Marginal People Who Live for the Moment*. Westview Press: Boulder, 1999. 1–24., itt: 22.

⁷³ Ebben a kontextusban nem érdektelen megfigyelni a romániai kulturális elit felháborodását és elutasítását a népszerű, leggyakrabban romák által játszott zene-műfajjal, a ’manele’-vel (egyes számban: manea) kapcsolatban. Egy kis figyelem a dalok szövegére elég ahhoz, hogy nyilvánvalóvá váljék egy olyan alternatív társadalomkép, amely széles népréteget elbűvöl többségi és kisebbségi körében egyaránt (a magyarok közt is), és ugyanakkor megbotránkoztatja elitjeiket (vö. Sipos, Zoltán: Nassolnak: Miért buliznak manele-re a székelyek? *Transindex* 02.1.2005, <http://media.transindex.ro/?cikk=2971>).

⁶⁸ Vö. Habermas, Jürgen: The Public Sphere: An Encyclopedia Article (1964). *New German Critique*. 1974. 3:49–55. itt: 54.

⁶⁹ Casanova, José: *Public Religions in the Modern World*. The University of Chicago Press: Chicago, 1994.; van der Veer, Peter: *Imperial Encounters: Religion and Modernity in India and Britain*. Princeton University Press: Princeton, 2001.; van der Veer, Peter: Religion in South Asia. *Annual Review of Anthropology* 2002.31. 173–87.

⁷⁰ Barth, Fredrik: Preface. In: Aparna Rao (Ed.) *The Other Nomads: Peripatetic Minorities in Cross-Cultural Perspective*. Böhlau Verlag: Köln, 1987. VII–XI.: XI.

során, ebben a gondolatmenetben értelmezhetőek. A *romákról* és a *királyokról* való médiareprezentációk beilleszkednek a xenofóbiás és nacionalista beszédmód kelléktárába. A mediatizálás folyamatában, úgy tűnik, aktívan részt vállalnak a roma királyok, de inkább van esélyük áldozattá válni, mint politikai hasznot húzni. A romániai roma királyok médiareprezentációja bizonyítja, hogy Barth fentebb idézett meglátása, bár tagadhatatlanul érvényes sok esetben, nem veszélytelen a posztoszocialista nyilvánosság átalakuló világában.

5. Következtetés

Elemzésem konklúziójaként azt foglalom össze, hogy milyen alapvető vonásai vannak a romániai nyilvánosságnak a szocialista rezsím bukását követően és hogyan megy végbe a struktúraváltás. A korábbi állapothoz képest alapvető változás a *szólásszabadság* elvének érvényre jutása, és ehhez kapcsolódik a pluralizmus megjelenése a nyilvánosságban. A többpártrendszer, a piacgazdaság, és az új technológiák bevezetése megteremtette a nyilvánosság újrafelosztásának, az esetleges *refeudalizáció*nak az előfeltételeit. A folyamatba bekapcsolódnak olyan aktorok (pl. etnikai-kulturális csoportok, egyházak), akiknek/amiknek a nyilvánossághoz való hozzáférése korlátozott volt korábban, néha csak a külföldre eljuttatott levelek formájában jutottak szóhoz (pl. a Szabad Európa Rádióban). Ez a *tiltakozó nyilvánosság* is átstrukturálódik az európai egység intézményes kiépülése és az általa megjelenített értékek jegyében, viszont ezen értékek hatására az attitűdök és a hozzájuk kapcsolódó gyakorlatok gyors változása nem valószínű.

A felsorolt változások egyike sem nélkülözi az ambivalenciát. A nyilvánosság fölötti ellenőrzés megszűnése a demokráciákban nélkülözhetetlen szólásszabadsághoz és pluralizmushoz vezetett, de ezzel egyidőben a szélsőséges vélemények és a xenofóbia is nyíltan felszínre tört. Ennek gyakran estek áldozatul az amúgy is stigmatizált és kirekesztett csoportok, mint pl. a romák, illetve azok, akiket a média összekapcsolt velük. 1990 korai időszakától kezdődően bőven lehet erre utaló jeleket találni a sajtótermékekben.⁷⁴ Az itt bemutatott médiaesemények bizonyítják,

⁷⁴ Lásd pl.: Fosztó László: A Zsarnok, a Terroristák és a Rendbontó Elemek. Idegenek az 1989. Decemberi Forradalomban. *Korunk* 2003. 4. 58–69.

hogy ez egyik jellegzetessége maradt a posztoszocialista nyilvánosságnak. A tanulási folyamat hosszadalmas az újságíró társadalom számára is.

A tiltakozó nyilvánosság elfoglalta a megérdemelt helyét az országos és a Romániával foglalkozó nemzetközi médiában. A kiszolgáltatott és sérülékeny személyek, illetve kisebbségek ellen elkövetett visszaélések és erőszakos cselekmények rendszeresen nyilvánosságra kerülnek. Ez a romák számára pozitív fejlemény, mert hozzájárul a diszkriminatív gyakorlatok, a hatósági visszaélések és a kisebbségek ellen elkövetett erőszakos cselekmények felderítéséhez. Egyik következménye ennek a nyilvánosságnak a cigányellenes csoportos erőszak látványos csökkenése a 1990-es évek második felére.⁷⁵ Emma Nicholson tiltakozását a kiskorúak összeházasítása ellen ebben a kontextusban értelmezem. A tiltakozást követő hatósági eljárás azonban nem nyert osztatlan társadalmi támogatásra: egyrészt az bárónő missziós fellépése keltett ellenszenvet, másrészt a román állam hozzáállása, amely a probléma „kozmetikai” kezelésének tűnt. Vannak, akik a roma hagyományok fenntartása érdekében elfogadnák a gyermekházasságok gyakorlatát, nekik azonban szembe kell nézniük a kulturális autonómia határaitól folytatandó nyilvános vita kihívásaival.

Romániában nem zajlott le ez a vita, viszont a nyilvánosság hallgatólagos refeudalizációja elkezdődött. Különböző szervezetek és/vagy közösségek megpróbálják a nyilvánosság egy-egy szegmensét monopolizálva „belső ügyként” kezelni problémáikat, kizárva az általános közvéleményt. Ennek a folyamatnak határozott jelei mutatkoznak a posztoszocialista nyilvánosság olyan szereplői esetében, mint a vallási intézmények vagy a kulturális-etnikai csoportok. Az elemzett médiaesemények során a nyilvános vallásos rítusok (koronázás, zárandoklat, esküvő) keretet biztosítottak a politikai kezdeményezéseknek, de az egyházak külső kritika hatására megvonták támogatásukat az aktoroktól. A refeudalizáció következménye, hogy a tiltakozó nyilvánosság hagyománya is átalakul. Korábban a disszidens értelmiségiek, kisebbségi elítelt, vagy más reprezentatív személyiségek elleni állami elnyomás felfedése volt a középpontban, most a figyelem inkább a belső kisebbségi státusban lévő személyek vagy a többszörösen alávetettek szenvedése felé fordul, mert a nyilvánosság új architektúrájában az ő esélyük a legkisebb arra, hogy szóhoz jussanak.

⁷⁵ Vö. Fosztó László – Marian-Viorel Anăstăsoaie: Romania: Representations, Public Policies and Political Projects. In: Will Guy (ed.): *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. University of Herfordshire Press: Hatfield, 2001. 351–69. Itt: 358–359.

A nyilvánosság strukturális átalakulásához szükséges jogi és intézményi keret megalkotása folyamatban van. Talán valamiféle multikulturális megoldásnak van a legjobb esélye. Születnek a bemutatott eseményekhez is köthető elméleti megfontolások, de csak akkor beszélhetünk valódi társadalmi vitáról, ha az érvek szélesebb nyilvánosság előtt ütköznek.⁷⁶ A romák esetét vizsgálva számomra úgy tűnik, hogy a személyi autonómia és a szocializációs környezet védelme jobban segítené a személyes és kulturális identitások újratermelését, mint valamilyen erős csoportautonómiát biztosító megoldás.⁷⁷ A romániai roma csoportok körében tapasztalható kulturális változatosság megőrzését inkább szolgálhatná, mint a standardizált kulturális repertoáron és/vagy hierarchikus struktúrákon alapuló modellek. Az, hogy milyen modell válik elfogadhatóvá a többség és a különböző kisebbségek számára, a politikai szereplők érdekérvényesítési képességén múlik, ideális esetben nyilvános vita keretében.

⁷⁶ Lásd pl. Mudure, Michaela: From the Gypsies to the African Americans. *Journal for the Study of Religions & Ideologies* Spring 2003. 4. 58–74.; Oprea, Alexandra: The Arranged Marriage of Ana Maria Cioabă: Intra-Community Oppression and Romani Feminist Ideals: Transcending the 'Primitive Culture' Argument. *European Journal of Women's Studies* 2005. 12. 133–148.; Timmerman, Jeff: When Her Feet Touch the Ground: Conflict between the Roma Familistic Custom of Arranged Juvenile Marriage and Enforcement of International Human Rights Treaties. *Journal of Transnational Law & Policy* 2004. 13. 475–97.

⁷⁷ Vö. Habermas, Jürgen: Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State. In: Cioaran Cronin – Pablo De Greif (eds.) *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*. The Massachusetts Institute of Technology Press: Cambridge MA, 1998. 203–236.